

Олена Черняхівська

**ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ:
МІСТОЗНАВСТВО У БАГАТОТОМНІЙ
«ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»**

Історіографія двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР» представлена низкою розвідок українських науковців¹. У нашій статті, на підставі нововиявлених джерел і літератури, особлива увага звертається на висвітлення у багатотомнику містознавчої проблематики з характерним для радянського марксистсько-ленінського дискурсу наголосом на пожовтневій історії, соціально-класових й соціально-економічних характеристиках вітчизняного міста радянської доби.

У п'ятому числі «Українського історичного журналу» 1958 р. у рубриці «Листи до редакції» було вміщено, зокрема, допис-заклик С. Т. Білецького під промовистою назвою «Створити історію міст Радянської України»². Кореспонденція починалася так: «В 1957 р. львівська обласна молодіжна газета «Ленінська молодь» почала друкувати серію статей з історії міст Львівщини. Вже вміщені статті з історії Нестерова (Жовкви), Винників, Городка, Белза та інших міст Львівської області.

На нашу думку, це добрий почин. Давно вже назріла потреба вивчати історію не лише таких великих міст, як Київ, Львів, Одеса, а й менших»³.

¹ Див., напр.: *Кондрацький А. А.* Історико-географічні аспекти багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 36-37; *Тронько П. Т.* Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т. – К., 1981; *Тронько П. Т.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001; *Бездрабко В.* Архівісти й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького облдержархіву) // Славута і Славутчина: минуле і сучасне. – Славута, 2003. – С. 75-86; *Тронько П.* Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2003. – С. 54-55; *Бажан О.* Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»») // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 26-31 та ін.

² *Білецький С. Т.* Створити історію міст Радянської України // Український історичний журнал. – 1958. – № 5. – С. 240.

³ Там само.

Автор листа наводив характерне, на його думку, звернення до редакції «Ленінської молоді» комсомольців с. Крехова, у якому, зокрема, йшлося: «Шановна редакція! [...] Зараз ми з нетерпінням чекаємо кожний номер «Ленінської молоді», в якому зображується історія міст... Дуже нас зацікавила стаття «Минуле і сучасне Нестерова». Досі ніхто не писав в нашій пресі про місто Нестерів (Жовкву)... Ми вважаємо, що історію міст і сіл необхідно публікувати не лише в газетах, а й у журналах, видавати окремими книгами. Якщо польські історики написали про Жовкву біля сотні книг, то чому в наш період не можна написати хоч невеличку брошуру?»⁴

Завершувався допис С. Т. Білецького пропозицією активізувати у республіканському форматі розробку й оприлюднення питань вітчизняної історичної урбаністики: «Вимоги читачів цілком справедливі. Вивчення окремих міст і навіть сіл є назрілим питанням.

Необхідно не лише друкувати окремі статті в нашій пресі, але, як справедливо вимагають читачі, видавати брошури про міста або книги, в яких дати серію статей про міста тієї чи іншої області. В багатьох містах Радянської України є любителі історії свого міста. В них чимало зібрано матеріалу. Корисно було б надавати їм допомогу та публікувати ці роботи [...]»⁵.

Біля витоків задуму створення багатотомного видання з історії населених пунктів України стояв академік АН УРСР, директор академічного Інституту суспільних наук у Львові, видатний вітчизняний історик Іван Крип'якевич, відомий, зокрема, «Картинами з історії Жовкви» (1930–1935)⁶ й «Історичними проходами по Львові»⁷. З великою ймовірністю можна припустити, що й допис С. Т. Білецького інспірував його науковий керівник, член редколегії «Українського історичного журналу» І. Крип'якевич⁸. Так само не випадковим був особливий наголос у дописі на історії м. Жовкви (І. Крип'якевич учителював у Жовкві 1929–1934 рр. і був автором популярних зама-

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Див.: З минулого Жовкви / Ред. І. Крип'якевич. – Жовква, 1930; *Крип'якевич І.* Картини з історії Жовкви // З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – С. 7-13; *Крип'якевич І.* Всячина (з історії Жовкви) // З минулого Жовкви. – С. 32-34; *Крип'якевич І.* З історії міста Жовкви // Записки ЧСВВ (Львів). – 1935. – Т. VI. – Вип. 1-2. – С. 40-69.

⁷ *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові. – Львів, 1932.

⁸ Див.: Відгук наукового керівника І. П. Крип'якевича на кандидатську дисертацію С. Т. Білецького, 26 червня 1958 р. // З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) / Публ. О. Рубльова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. – С. 486-487.

львовок з історії цього міста), яку ганебний радянський режим, не питаючи думки містян, перейменував на Нестеров (на честь російського авіатора П. Нестерова, що загинув 1914 р. неподалік Жовкви). Історичну назву міста відновлено 1991 р.⁹

У тексті своєї доповіді, підготовленої до Республіканської наради з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін (м. Київ, 14–15 травня 1959 р.)¹⁰ І. Крип'якевич, зокрема, наголошував на потребі нових досліджень у ділянці історичної географії: «В перших десятиріччях ХХ ст. вона була на високому рівні розвитку [...]. В 1920–30 рр. у складі АН УРСР існувала окрема історично-географічна комісія, яка видала кілька томів *Історично-географічного збірника*¹¹. У Львові проф. М. Кордуба проводив широку роботу за збиранням географічної топоніміки. На Закарпатті вийшла цінна збірка назв селищ за редакцією Ол. Петрова. Зараз є всі можливості, щоб ці роботи продовжувати [...]¹² (виділення у тексті тут і далі – І. Крип'якевича).

Пріоритетним завданням серед цих робіт академік вважав наступне: «Необхідно організувати складання *Історично-географічного словника УРСР*, який охоплював би всі населені пункти республіки і для кожного селища давав загальні дані про економічно-соціальні і культурні відносини та коротку його історію. Зразком такого словника може служити старий словник Семенова або повніший від нього польський *Словник географічний*, який давав інформації також про селища України. Складення такого словника – справа довголітніх досліджень, які треба проводити за областями чи районами. Щоб уточнити завдання і структуру такого словника, відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові запланував складення історично-географічного словника Львівської області – роботу вже розпочато¹³. Організа-

⁹ Див.: Головка В. В. Жовква // Енциклопедія історії України: В 5 т. – К., 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 163-164.

¹⁰ Див.: Бевзо О. А. Республіканська нарада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 160.

¹¹ Докладніше див., напр.: *Вербиленко Г.* Історико-географічні дослідження в Історично-філологічному відділі ВУАН у 20–30-х роках ХХ ст. – К., 2014.

¹² Перший варіант доповіді І. П. Крип'якевича на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін, 3 березня 1959 р. // З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) / Публ. О. Рубльова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 493.

¹³ У листі до відповідального редактора «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченка від 3 листопада 1958 р. І. Крип'якевич згадує: «Білецький збирає матеріали до Іст[орично]-геогр[афічного] словника Львівської області [...]» (див.: Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 542).

цію такого словника в республіканському масштабі повинен очолити Інститут історії АН УРСР [...]»¹⁴.

Наступним за важливістю завданням Іван Петрович вважав підготовку «Історичного атласу УРСР». Й насамкінець, «для підсилення історично-географічних робіт», директор Інституту суспільних наук АН УРСР вважав за потрібне «звернути особливу увагу на розвиток *краєзнавства*»: «Ми є свідками незвичайного росту зацікавлення краєзнавством. На місцях – в районах, містах, селах – за період радянської влади виросла нова інтелігенція, яка розуміє значення науки та із вузів винесла деякі дослідчі методи [...]. В різних місцях є краєзнавчі гуртки, трудящі вимагають лекцій з місцевої історії, відкрито місцеві музеї. Ця робота потребує уваги і допомоги.

Історики-спеціалісти повинні всебічно сприяти цим місцевим дослідженням [...]. Історики повинні допомагати інтелігенції і робітникам в районах при їх дослідженнях місцевої історії, у писанні монографій міст, сіл, районів, заводів і фабрик, культурних установ, біографій видатних місцевих діячів, в організації місцевих музеїв, збиранні архівних матеріалів та ін. Розвиток краєзнавства має велике значення для широких історично-географічних робіт; місцеві дослідники можуть взяти активну участь у підготовних роботах для складення історично-географічного словника. Бажано, щоб і вузи звернули увагу на краєзнавство – необхідно при кафедрах історії організувати краєзнавчі гуртки, організувати курси історичної географії»¹⁵.

¹⁴ Перший варіант доповіді І. П. Крип'якевича на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін, 3 березня 1959 р. – С. 493-494.

¹⁵ Там само. – С. 494. Див. також: *Крип'якевич І. П.* Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями // Український історичний журнал. – 1960. – № 3. – С. 130-132.

Навіть відійшовши 1962 р. з посади директора Інституту суспільних наук у Львові, акад. І. Крип'якевич не залишав поза увагою численних аматорів-краєзнавців, розпорошених по всій Україні, які долучилися до створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». У листі до головного редактора «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченка від 2 вересня 1964 р. Іван Петрович серед інших порад щодо напрямків діяльності Наукової ради по проблемі «Історія історичної науки» висловлював й таку: «В Інституті історії організувати складання словника українських істориків – картотеки, яка охоплювала б біографічні дані і продукцію всіх істориків України за минуле та сучасний період. Дані про живучих істориків зібрати анкетами, із відповідних установ (не минаючи істориків-краєзнавців, яких виявило складання довідників міст і сіл) [...]» (див.: Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 542).

Вважаючи ключовим завданням підвищення фахового рівня вітчизняної гуманітарної науки, в останні роки життя Іван Петрович приділяв велику увагу заснованому 1961 р. за його ініціативою семінару з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (ЦДІА УРСР у м. Львові)¹⁶.

Ідею І. Крип'якевича про створення історико-географічного словника України, що обговорювалася й у архівознавчому семінарі у ЦДІА УРСР у Львові, підтримали київські колеги історика – зокрема, відповідальний редактор «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченко¹⁷, директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко, начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР (1948–1969) С. Д. Пількевич¹⁸ й начальник науково-видавничого відділу (1954–1971) Архівного управління І. Л. Бутич¹⁹. Сучасний дослідник І. Гирич зауважує щодо останньої постаті: «І. Бутич мав науково-організаційну харизму. До нього дослухалися всі знані вчені України»²⁰.

Невдовзі запропонований І. Крип'якевичем проект історико-географічного словника з «ласки» його київських колег отримав ідеологічну назву – «Соціалістичні міста і села Радянської України». У доповідній записці Інституту історії АН УРСР 1960 р. подавалося таке обґрунтування цього видання: «Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ добився історичних перемог – побудував нове соціалістичне суспільство і приступив до розгорнутого будівництва

¹⁶ Про семінар докладніше див.: *Бездрабко В.* Семінар з архівознавства та доповідних історичних дисциплін ЦДІА України у Львові: науковий феномен // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: Зб. наук. праць.* – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 546-579.

Втім, на думку львівського історика М. Капралю, розвідка В. Бездрабко відтворює лише офіційну, поверхову історію цього архівного семінару, оскільки написана винятково на підставі самих протоколів та постанов, без залучення інших джерел (див.: *Капраль М.* У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін // *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 20).

¹⁷ Докладніше про нього див., напр.: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1: Джерела; Т. 2: Наукові студії.

¹⁸ Див.: *Московченко Н. П.* Пількевич Семен Данилович // *Енциклопедія історії України: У 10 т.* – К., 2011. – Т. 8.: Па – Прик. – С. 257.

¹⁹ Див.: *Ісаєвич Я. Д.* Бутич Іван Лукич // *Енциклопедія історії України: В 5 т.* – К., 2003. – Т. 1: А–В. – С. 416-417.

²⁰ *Гирич І.* Іван Бутич – патріарх архівної справи // *Архіви України.* – 2009. – № 6. – С. 275.

комунізму. За роки Радянської влади величезних успіхів досягла Україна – вона перетворилася в одну з найпередовіших індустріально-колгоспних республік Союзу РСР [...]. Докорінні зміни відбулися в усіх містах і селах республіки, невпізнанно змінилося їхнє економічне і культурне обличчя. Змінився соціальний і культурний склад населення»²¹.

Після цього загальнообов'язкового панегірика радянському режимові і його «досягненням» вже конкретно умотивувалася потреба видання «Соціалістичних міст і сіл Радянської України»: «Надзвичайно виріс інтерес радянських людей до історії своїх рідних міст і сіл, фабрик і заводів, шахт, колгоспів і радгоспів. Наші люди, особливо молодь, бажають знати історичне минуле свого міста, села, фабрики, заводу, прочитати про участь своїх земляків у героїчній боротьбі за перемогу соціалістичної революції і утвердження влади Рад, їх цікавить історія будівництва соціалізму і комунізму. Ці бажання цілком природні і закономірні [...]. А проте, цій справі в нашій республіці до цього часу приділяється недостатня увага. У нас ще мало історичних досліджень, в яких би яскраво і дохідливо розповідалось про історію наших міст і сіл, і особливо, де б на конкретних фактах показувались грандіозні зміни в політичному, економічному і культурному житті, які відбулися в наших містах і селах за роки влади Рад [...]. До науково-дослідних установ, редакцій і видавництв надходить багато запитів про історію окремих міст і сіл, фабрик і заводів»²². Звідси робився висновок: «Все це говорить про те, що настав час організувати цей рух в масштабах всієї республіки»²³.

З цією метою й планувалося написання узагальнюючої праці – історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Радянської України», що у ньому мали б бути вміщені короткі історико-географічні нариси про кожну область та район й історичні довідки про усі міста і села УРСР. Кожна історична довідка на населений пункт мала складатися з двох частин – дожовтневої й післяжовтневої, причому остання мала бути більшою, ніж перша: «У кожній довідці і в словнику в цілому потрібно яскраво показати величні перетворення в економічному, політичному і культурному житті міста і села, які відбулися за часи Радянської влади»²⁴. У довідці про населений пункт слід було висвітлити питання про час виникнення й походження його назви, кількісний і соціальний склад, основні заняття мешканців до жовтня 1917 р., участь трудящих у Жовтневій революції, громадян-

²¹ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

²² Там само, арк. 1-2.

²³ Там само, арк. 2.

²⁴ Там само, арк. 3.

ській війні, «будівництві соціалізму» й Великій Вітчизняній війні; «особливо яскраво показати зміни, які відбулися в економічному, політичному і культурному житті міста, села за період Влади Рад, як вирости люди, перерахувати персонально революційних і партійних діячів, Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, діячів науки і техніки, культури і мистецтва, новаторів виробництва, будівників нового комуністичного суспільства»²⁵.

Історико-географічний словник мав складатися по кожній області УРСР окремо й друкуватися по мірі підготовки частинами. Для цього у кожному обласному центрі планувалося створити редколегії на чолі з секретарем обкому КП України; заступниками голів обласних редколегій мали стати завідувачі історичних кафедр ВНЗ обласних центрів, членами редколегій – історики, літератори, представники партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій. Штат обласної редколегії передбачав посаду звільненого секретаря з числа кваліфікованих науковців обласного архіву або вищого навчального закладу. Планувалося створення районних редколегій на чолі з секретарем РПК КП України. Написання історичних довідок на кожний населений пункт мало забезпечуватися викладачами суспільних наук ВНЗ та учителями середніх шкіл області, газетно-видавничими працівниками, співробітниками державних архівів, музеїв, бібліотек тощо. У доповідній записці наголошувалося: «Потрібно організувати роботу так, щоб кожен кандидат історичних наук, який працює в учбових і наукових установах республіки, брав участь у складанні історичних довідок про міста і села УРСР»²⁶.

Державна публічна бібліотека УРСР, Історична бібліотека УРСР й республіканська Книжкова палата мали підготувати й видати бібліографічний покажчик довідкової літератури про історію міст і сіл УРСР; Архівне управління при Раді Міністрів УРСР – скласти спеціальний покажчик архівних джерел з історії вітчизняних населених пунктів. Науково-методичне керівництво підготовкою історико-географічного словника покладалося на Інститут історії АН УРСР, якому планувалося доручити розробку програми усього видання й необхідних науково-методичних інструкцій, а також проведення інструктивних семінарів для голів й секретарів обласних редакційних колегій²⁷.

Завершувався меморандум у кращих традиціях радянської пропагандистської риторики: «Вихід у світ історичного словника буде значною подією в культурному житті республіки. Це сприятиме широкішому розгортанню краєзнавчої роботи та роботи по створенню монографічних досліджень з історії міст, сіл, фабрик і заводів, колгос-

²⁵ Там само, арк. 3-4.

²⁶ Там само, арк. 5.

²⁷ Там само, арк. 5-6.

пів і радгоспів. Матеріали історичного словника матимуть величезне значення для радянської науки, для ще більшого розвитку у наших людей почуття радянського патріотизму і національної гордості за свою велику Батьківщину. Вони будуть корисними для партійних, радянських і господарських органів у їхній ідеологічній, організаційній і господарчій діяльності.

Виконання цього завдання наблизить широке коло вчених, викладачів вузів, учителів шкіл, студентів та інші верстви радянської інтелігенції, яка працює в галузі суспільних наук, до життя, до практики комуністичного будівництва»²⁸.

Інститут історії АН УРСР був провідною академічною установою історичного профілю, отже, вже через цей свій статус був «приречений» на забезпечення науково-методичного керівництва новим проектом. Тим більше, що щойно його співробітники підготували й опублікували двотомну «Історію Києва»²⁹. Ряд відомих учених Інституту історії за своїм академічним фахом розробляли проблеми історичної урбаністики – переважно на прикладі пізньофеодального українського міста. Так, ще 1940 р., під час навчання в аспірантурі Московського історико-архівного інституту, підготував кандидатську дисертацію «Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII ст.» Ф. П. Шевченко, згодом завідувач відділу Інституту історії АН УРСР (1949–1968) й відповідальний редактор «Українського історичного журналу» (1957–1972). Лівова частка його кандидатської праці присвячувалася саме вітчизняним містам й представникам чужоземної адміністрації (московським «воеводам») у них³⁰.

Міський соціум України другої половини XVII ст. плідно вивчала й старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Олена Станіславівна Компан³¹. Її перу належали дві монографії з вітчизняної історичної урбаністики³², а 1964 р. нею була захищена доктор-

²⁸ Там само, арк. 6–7.

²⁹ Див.: Історія Києва: В 2 т. – К., 1959. – Т. 1; К., 1960. – Т. 2.

³⁰ Кандидатська дисертація Ф. П. Шевченка була захищена в евакуації – на засіданні Вченої ради Інституту історії АН СРСР у м. Ташкенті, але надрукована лише 2014 р. – до 100-річчя ученого. Див.: *Шевченко Ф.* Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия (1940) // *Шевченко Ф.* Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С. 412–318.

³¹ Докладніше про неї див.: *Ясь О. В.* Історичні погляди Олени Компан: До 90-річчя від дня народження // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 140–156; *Історик Олена Компан: Матеріали до біографії.* – К., 2007.

³² Див.: *Компан О. С.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954; *Її ж.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.

ська дисертація – «Міста України в другій половині XVII ст.». Ранню історію столиці Київської Русі вивчав М. Ю. Брайчевський, якому належала праця «Коли і як виник Київ»³³.

У загальному річизці української історіографії, але вимушено поза межами УРСР до другої половини 1950-х рр. провадив свої дослідження з історичного містознавства Валентин Дмитрович Отамановський (1893–1964), колишній член Української Центральної Ради, знаний вінницький історик, згодом в'язень ГУЛАґу й засланець. Вже після звільнення, на підставі своїх досліджень й публікацій 1920-х рр., він захистив у МГУ 1946 р. кандидатську дисертацію «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.: Эволюция правового статуса на фоне социально-экономического развития Побужья XIII–XVII вв. и процесса образования сословий: Историко-юридическое исследование»³⁴; а 1956 р. у Ленінграді докторську дисертацію «Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.»³⁵. Результати напрацювань ученого частково були використані при підготовці вінницького тому «Історії міст і сіл Української РСР»³⁶.

Як вже зазначалося, ідея багатотомного видання з історії українських населених пунктів належала акад. І. Крип'якевичу. Під його керівництвом декілька його львівських учнів захистили кандидатські дисертації з історико-містознавчої проблематики. Зокрема, вищезгаданий С. Т. Білецький – «Класова боротьба у місті Львові у середині XVII ст.» (1959); Я. Д. Ісаєвич – «Місто Дрогобич у XVI–XVIII ст.» (1960). Тому й не дивно, що саме учені двох академічних установ – львівського Інституту суспільних наук й київського Інституту історії АН УРСР – виступали головними лобістами багатотомного проекту. Тому, на нашу думку, дещо некоректним й занадто прямолінійним є твердження В. Бездрабко, що «автором та адептом» концепції «Історії міст і сіл Української РСР» виступило Архівне управління при Раді Міністрів УРСР³⁷.

³³ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. – К., 1963.

³⁴ Оpubлікована у Москві 1964 р. під назвою «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.».

³⁵ Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.: Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Автореферат. – Саратов, 1955. 1954 р. дослідження опубліковане у Москві під назвою «Города Правобережья Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII вв.».

³⁶ Див.: Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1972. – Вінницька область. – С. 78-79, 80-81.

³⁷ Бездрабко В. Архівісти й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького облдержархіву). – С. 76.

Ідея «Історико-географічного словника» акад. І. Крип'якевича стала одним з поштовхів для урядового рішення про видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», робота над якою, незважаючи на неминучі ідеологічні обмеження, стимулювала поживлення краєзнавчої праці, залучення місцевих джерел до опрацювання історії України та її регіонів³⁸.

Важливу підготовчу працю для цього масштабного проекту здійснив акад. І. Крип'якевич особисто й під його керівництвом – В. Огоновський, С. Білецький, О. Павенцький та інші працівники Інституту суспільних наук. Чимало авторів «Історії міст і сіл Української РСР» скористалися переданою до відділу історії України Інституту суспільних наук бібліографічною картотекою про населені пункти Галичини, що над нею Іван Петрович працював багато років³⁹.

15 травня 1962 р. завідувач відділу науки і культури ЦК КП України Ю. Ю. Кондуфор адресував секретарям ЦК доповідну записку «Про підготовку і видання праці «Історія міст і сіл Української РСР»», що починалася з наступної преамбули: «Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Інститут історії партії ЦК КП України та Інститут історії, економіки і мовознавства АН УРСР звернулися до ЦК КП України з пропозицією підготувати і видати до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції працю «Історія міст і сіл Української РСР» у 25-ти томах (по одному тому на кожен область). Відділ науки і культури ЦК України вивчив матеріали і вважає доцільним підтримати цю пропозицію»⁴⁰.

У меморандумі Ю. Ю. Кондуфора йшлося лише про двадцятип'яти томник – питання про київський том, очевидно, ще не розглядалося. Відбулося й дивне зміщення акцентів – серед ініціаторів видання взагалі не згадувався Інститут суспільних наук у Львові (головний ініціатор проекту), а Інститут історії АН УРСР був відсунутий на третю позицію – у загальний перелік суспільствознавчих установ Академії. Натомість, мовляв, ініціювали видання Архівне управління при РМ УРСР та неодмінний Інститут історії партії.

У документі звично вже констатовалося поживлення краєзнавчої роботи у республіці, підготовка й видання книжок з історії міст і сіл, фабрик і заводів. Одночасно зауважувався невідповідний рівень таких публікацій й брак системи й організованості у цій ділянці: «Книги з історії міст і сіл пишуться малокваліфікованими авторами на низькому рівні і тому не можуть задовольнити запити трудящих. Видання праці «Історія міст і сіл Української РСР», в якій будуть відбиті величні соціалістичні перетворення, що відбулися в республіці за

³⁸ *Ісаєвич Я. Д.* Крип'якевич Іван Петрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2008. – Т. 5: Кон – Кю. – С. 393-394.

³⁹ Там само. – С. 394.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3457, арк. 100.

роки Радянської влади, узагальнюватиметься досвід соціалістичного і комуністичного будівництва, на конкретних матеріалах висвітлюватимуться досягнення наших міст і сіл, в значній мірі усуне цей недолік»⁴¹. Далі викладалася структура кожного тому (історико-географічний вступ, короткі енциклопедичного характеру довідки про усі населені пункти області), наголошувалася необхідність висвітлення насамперед «соціалістичних перетворень» й презентації у виданні «передових людей області». Передбачалося залучити до підготовки видання «кращі сили науковців дослідних інститутів, архівів, музеїв, викладачів вищих і середніх учбових закладів, партійного, радянського і профспілкового активу»⁴².

Для чіткої організації цієї «великої і важливої роботи» відділ науки і культури ЦК пропонував створити Головну редакційну колегію, поклавши на неї загальне й науково-методичне керівництво підготовкою видання, у кожній області сформувати обласну редколегію для написання місцевого тому. Поточне організаційно-методичне керівництво підготовкою й виданням багатотомника планувалося покласти на Архівне управління при РМ УРСР, Вчені ради Інституту історії партії ЦК КПУ та Інститутів історії, економіки і мовознавства АН УРСР⁴³.

29 травня 1962 р. була ухвалена постанова ЦК КП України 16/18-з «Про видання історії міст і сіл Української РСР». У документі метою проекту проголошувалося «висвітлення величних соціалістичних перетворень, які сталися за роки Радянської влади в містах і селах Української РСР». Погоджуючись з пропозиціями вищеперерахованих установ, керівництво республіканської компартії давало «добро» на підготовку і видання «до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» праці «Історія міст і сіл Української РСР». У проект постанови, підготовлений відділом науки і культури ЦК, була внесена єдина, але важлива правка – підготовка масштабного багатотомника мала відбуватися «на громадських началах»⁴⁴.

Головою Головної редколегії був призначений П. Т. Тронько, заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1961–1978), який відповідав за питання культури, освіти, охорони здоров'я. Його заступниками стали керівник Архівного управління при РМ УРСР С. Д. Пількевич та директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко. Членами Головної редколегії були затверджені: К. К. Цілуйко, І. Л. Бутич, І. К. Головач, Ю. М. Захарук, Б. П. Ковалевський, А. Д. Кочубей, О. О. Нестеренко, В. Є. Нижник, І. С. Слабеев, О. Т. Юрченко⁴⁵.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, арк. 100-101.

⁴³ Там само, арк. 101.

⁴⁴ Там само, арк. 98.

⁴⁵ Там само.

6 лютого 1963 р. на засіданні Головної редколегії були затверджені «Методичні вказівки по написанню «Історії міст і сіл Української РСР»»⁴⁶. У них, зокрема, містилися недвозначні «основні вимоги» до авторського складу видання щодо презентації у проекті містознавчого напрямку: «В статтях про міста необхідно відзначити найголовніші етапи розвитку міста, в першу чергу показати зростання і бурхливий розквіт міст республіки в радянський період, невідпинний розвиток промисловості, особливо її нових галузей, підвищення продуктивності праці, величезний розмах житлового будівництва, благоустрій, перетворення наших міст у великі центри передової радянської науки і культури, показати, як зріс культурний рівень і матеріальний добробут трудящих в містах. Слід розкрити вплив соціалістичного міста на глибокі економічні і культурні перетворення, що сталися на селі за роки Радянської влади»⁴⁷. Авторів також закликали особливо наголошувати «керівну і спрямовуючу роль партійних організацій в соціалістичному і комуністичному будівництві, у вихованні нової людини – активного будівника комунізму»⁴⁸.

Мета, теоретико-методологічні засади й основні вимоги до авторів текстів «Історії міст і сіл Української РСР» були оприлюднені у статті голови Головної редакційної колегії видання П. Т. Тронька на сторінках «Українського історичного журналу»⁴⁹. Вимоги до авторів містознавчих публікацій у тексті статті були ідентичними директивам «Методичних вказівок». Звично для радянської пропагандистської риторики й всупереч історичним реаліям Петро Тимофійович наголошував: «Як відомо, справжня історія наших міст і сіл почалася після перемоги Великого Жовтня. Тому, природно, основна увага при написанні статей повинна бути приділена післяжовтневому періоду. В статтях необхідно широко висвітлити громадянську війну, індустріалізацію та колективізацію, героїку українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудову і дальший розвиток народного господарства в післявоєнні роки, виконання грандіозних планів комуністичного будівництва»⁵⁰.

22 квітня 1963 р. голова Відділу суспільних наук АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР О. С. Короїд інформував заступника Голови Ради Міністрів УРСР, голову Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П. Т. Тронька про досягнуту домовленість з Міністерством

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 5, арк. 1-9.

⁴⁷ Там само, спр. 7, арк. 15.

⁴⁸ Там само, арк. 16.

⁴⁹ Тронько П. Т. До написання історії міст і сіл Радянської України // Український історичний журнал. – 1963. – № 2. – С. 24-30.

⁵⁰ Там само. – С. 25. .

вищої й середньої спеціальної освіти УРСР щодо розподілу областей республіки у справі організаційно-методичного керівництва підготовкою багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Відтак Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР брало на себе відповідальність за Дніпропетровську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Запорізьку, Київську, Луганську, Миколаївську, Одеську, Харківську, Чернівецьку та Чернігівську області. До сфери компетенції Відділу суспільних наук АН УРСР належали Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька та Черкаська області⁵¹.

За «академічними областями» закріплювалися для надання науково-методичної допомоги співробітники установ Відділу суспільних наук (Інституту археології, Інституту економіки, Інституту історії та Інституту суспільних наук /Львів/). Так, наприклад, за Інститутом історії були закріплені три області республіки – Кіровоградська (з обласною редколегією мали співпрацювати М. І. Горlach та О. І. Лугова); Хмельницька (О. М. Апанович та О. С. Компан) та Черкаська (Д. І. Мишко, В. С. Петренко). До компетенції львівського Інституту суспільних наук належали п'ять західноукраїнських областей: Волинська (Г. І. Ковальчак, Я. Р. Дашкевич); Івано-Франківська (В. Д. Баран, В. В. Грабовецький); Львівська (В. П. Огоновський, С. Т. Білецький); Рівненська (І. К. Свешніков, Я. Д. Ісаєвич) та Тернопільська області (Ю. Ю. Сливка, Драч)⁵².

25 листопада 1963 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася перша нарада щодо підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», на якій були присутні представники республіканських міністерств, відомств, секретарі обласних редколегій, співробітники Інституту історії АН УРСР.

У виступі директора Інституту історії АН УРСР, заступника голови Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» О. К. Касименка було висловлене цікаве з погляду історичної урбаністики розуміння трансформації ролі історичного міста, його взаємин з навколишньою територією. Так, Олександр Карпович, зокрема, зауважив: «Дати історію Білої Церкви – це не значить дати тільки історію міста. Біла Церква – це Білоцерківщина в різних історичних періодах. Вона мала різні розміри, і тільки так її можна подавати. Зараз – це історія окремого міста, а в свій час – центр сотні козацької, районна округа, район і т. д. Ми не можемо охоплювати всю історію території, але зв'язати і показати розвиток її обов'язково треба. Ми зараз зацікавлені в тому, щоб дати історію не окремо, ізольовано, а пов'язати її з оточуючою територією»⁵³.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 10, спр. 2379, арк. 1.

⁵² Там само, арк. 1-2.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 6, арк. 60-61.

Підсумовуючи результати наради, голова Головної редколегії П. Т. Тронько вкотре наголосив на винятковій важливості висвітлення в історичних нарисах про населені пункти республіки по-жовтневої, «справжньої», на його думку, історії й особливо – «успіхів» у «соціалістичному будівництві»: «Я підкреслюю, товариші, що немає двох думок. Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду, бо саме тоді почалася справжня історія нашого народу. Треба розумно до цього підійти, бо є окремі села, де дійсно є славні великі події минулого, на яких можна розвинути історію даного села. Але основне – показати ті перетворення, які відбулися в житті нашої партії, нашого народу, досягнення промисловості, сільської науки і культури, підвищення добробуту трудящих»⁵⁴.

З урахуванням набутого досвіду роботи над виданням 1 лютого 1964 р. ЦК КП України була адресована доповідна записка «Про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» » за підписами А. Д. Скаби (секретар ЦК КПУ), П. Т. Тронька й О. К. Касименка. Її автори доповідали, що до участі у проекті залучено близько 100 тис. осіб з числа працівників освіти, насамперед учителів-істориків, викладачів ВНЗ й середніх спеціальних навчальних закладів, партійно-радянського активу й любителів-краєзнавців. Робота координувалася з відповідними міністерствами, відомствами й установами, зокрема, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерством культури й Міністерством освіти⁵⁵.

Зауваживши певні недоліки у підготовчій роботі над проектом, автори меморандуму просили ЦК КП України вирішити низку питань методичного й організаційного характеру. Зокрема, пропонувалося відмовитися від первісного задуму подати інформацію про усі населені пункти УРСР – 34 572 (355 міст й 33 576 населених пунктів), оскільки це удвічі-утричі перевищувало б встановлений обсяг тому по кожній області. Пропонувалося дати нариси приблизно про 2 200 населених пунктів, в тому числі про 355 міст. Про решту населених пунктів мала бути вміщена лише стисла інформація. У доповідній висловлювалося побажання «покласти на Інститут історії Академії наук УРСР наукове та науково-методичне керівництво роботою над «Історією міст і сіл Української РСР» і підготовкою їх до видання», а на Головну редакцію «УРЕ» – видання усіх 26 томів проекту⁵⁶.

5 лютого 1964 р. Президія ЦК КП України заслухала питання про вищезгадану доповідну А. Д. Скаби, П. Т. Тронька й О. К. Касименка. Їхні пропозиції були схвалені, а доповідна розсилалася обкомам

⁵⁴ Там само, арк. 63.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3692, арк. 155-156.

⁵⁶ Там само, арк. 158.

партії, керівництво яких зобов'язувалося «звернути особливу увагу на якість нарисів» відповідних томів проекту. Інститут історії АН УРСР і створений у вересні 1963 р. у його структурі відділ історії міст і сіл УРСР мали забезпечувати наукове й науково-методичне керівництво підготовкою томів. Відбулися зміни у складі Головної редколегії видання: «для посилення роботи» до неї вводилися додатково М. П. Бажан (заступник голови), І. К. Білодід, Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Королівський, О. К. Кошик, І. Д. Назаренко, О. А. Парасунько, В. М. Терлецький, Ф. П. Шевченко. Натомість увільнялись з її складу: І. Л. Бутич, І. К. Головач, Ю. М. Захарук, Б. П. Ковалевський, А. Д. Кочубей, В. Є. Нижник та О. Т. Юрченко⁵⁷.

Ідеологічно-пропагандистські засади усього видання й репрезентації у ньому питань містознавства виразно декларовані у передмові Головної редакційної колегії, вміщеній у томі «Київ», де стверджувалося, що «видання відкривається томом «Київ», у якому висвітлюється історія міста-героя, столиці Радянської України, широко показано його розквіт»⁵⁸. Одначе відкривав багатотомну серію все ж таки том, присвячений Харківській області – ближчий серцю голови Головної редколегії, уродженця Харківщини⁵⁹. У тій же передмові містився концентрований перелік ледь не усіх пропагандистських штампів, властивих радянській ідеології того часу. Так, Київська Русь звично виступала «спільною колыскою трьох братніх народів»; стверджувалося, що «формування української народності у XIV–XV ст. і весь дальший її розвиток йшли у нерозривному зв'язку із зростанням наших міст і сіл»; а «міста України відіграли велику роль у боротьбі за збереження і розвиток української національної культури, яку намагалися знищити католицьке духівництво і польські феодала та всіляко обмежував і затискував російський царизм»; українські міста були «осередками згуртування прогресивних сил, вогнищами демократичної і пролетарської культури українського народу, що розвивалася в боротьбі проти самодержавства та реакційної поміщицько-буржуазної націоналістичної культури»; тощо⁶⁰. Не кажучи вже про те, що, мовляв, «з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий період в розвитку міст і сіл – період їх бурхливого зростання і розквіту»⁶¹.

⁵⁷ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 175-176; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3648, арк. 12.

⁵⁸ Від Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1968. – Київ. – С. 12.

⁵⁹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1967. – Харківська область.

⁶⁰ Від Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Київ. – С. 5-6.

⁶¹ Там само. – С. 7.

Й насамкінець передмови від Головної редакційної колегії виставлявся ще один неприхований ідеологічний акцент/розрахунок цього видання: «В умовах, коли в світі відбувається гостра боротьба між двома непримиренними ідеологіями – комуністичною і буржуазною, – «Історія міст і сіл Української РСР» стане одним з важливих знарядь боротьби проти ідеологічних диверсій сучасної імперіалістичної пропаганди. Матеріал «Історії міст і сіл Української РСР» переконливо викриває мерзенну, контрреволюційну суть українського буржуазного націоналізму, є засобом у боротьбі проти всіляких спроб буржуазних фальсифікаторів, ревізіоністів спотворити нашу радянську дійсність, підірвати дружбу народів СРСР, братній союз країн соціалізму, інтернаціональну солідарність трудящих світу»⁶².

Значно стриманішою й лаконічнішою була передмова редколегії київського тому, хоча й вона у загальних рисах була написана у звичних радянських пропагандистських канонах. Повідомлялося завдання авторського колективу тому, укомплектованого професорсько-викладацьким складом кафедр історії СРСР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та науковими співробітниками академічних інститутів: «Столиця Радянської України – Київ – одне з найстародавніших міст нашої країни, має велику і славу історію. В даному томі автори прагнули розкрити історичні умови виникнення древнього Києва, показати джерела формування населення міста у різні історичні епохи, його соціально-економічний розвиток у період феодалізму і капіталізму, майнове і соціальне розшарування населення Києва, поглиблення класових суперечностей і розвиток класової боротьби [...]. Головну увагу приділено зростанню і бурхливому розвитку Києва у радянський період [...]»⁶³.

Втім, зміст тому, принаймні його «дорадянська» частина, дисонував з традиційною пропагандистською риторикою обох передмов. Так звані «феодально-капіталістичні» розділи київського тому, написані професорами КДУ М. І. Марченком⁶⁴ та Л. Г. Мельником⁶⁵, відповідали рівневі вузівсько-академічної історіографії того часу й найменше хибували на пропагандистські штампи.

⁶² Там само. – С. 12.

⁶³ Від Редакційної колегії тому // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Київ. – С. 13-14.

⁶⁴ Див.: *Марченко М. І.* Стародавній Київ (до XIII ст.) // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Київ. – С. 19-38; *Його ж.* Київ і його роль у житті України в XIV – першій половині XVII ст. // Там само. – С. 39-70.

⁶⁵ *Мельник Л. Г.* Київ у період визвольної війни 1648–1654 рр. та після возз'єднання України з Росією // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Київ. – С. 57-70; *Його ж.* Київ у XVIII ст. // Там само. – С. 71-96.

Особливо варто відзначити розділи проф. М. І. Марченка, довоєнного завідувача відділу в академічному Інституті історії України, першого радянського ректора Львівського університету, політичного в'язня часів війни й латентно опозиційного до влади київського професора 50-х – початку 80-х років⁶⁶. На час розгортання роботи над «Історією міст і сіл Української РСР» Михайло Іванович вже був автором знакових монографій з вітчизняної історіографії та історії української культури⁶⁷. У його розділах київського тому наявні посилення не лише на радянську історіографічну класику й тогочасні дослідження українських істориків (І. Крип'якевича, Ф. П. Шевченка, М. Ю. Брайчевського, О. С. Компан), а й на праці В. Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии» (М., 1895), М. Грушевського «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века» (К., 1891). Ілюстративний ряд його текстів представлений чималою кількістю фото київських церков і монастирів (значна частина яких була знищена радянським режимом у 1930-х рр.), зображенням відомої мозаїки «Дмитро Солунський» з Михайлівського Золотоверхого собору («евакуйованої» до Ермітажу) та ін.

Виявлений і частково опублікований останнім часом архівний матеріал, епістолярій учасників подій дозволяє до певної міри реконструювати різне ставлення до участі у проекті «Історії міст і сіл Української РСР» окремих відомих осіб, заангажованих у його виконання.

Так, скромний співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР («скромний» з огляду на свій статус колишнього політв'язня /1949-1956/) – бібліограф Ярослав Дашкевич відразу став активним виконавцем проекту «Історії міст і сіл Української РСР», увійшовши до так званої словникової групи Інституту. У липні 1962 р. він з ентузіазмом висловив ідею надрукувати у вигляді пробного зошиту інформацію про два-три райони Львівщини, щоб прискорити справу видання (лист до І. Бутича від 14 липня 1962 р.). Але невдовзі (вже наприкінці року) цей науковий запал ученого вичерпується, поступаючись місцем песимізму й скептицизму щодо можливості вчасного виконання й на відповідному науковому рівні цього масштабного задуму. Тому ж І. Бутичу він повідомляє, що львівська обласна

⁶⁶ Докладніше про нього див., напр.: Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: [Михайло Марченко] // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 106-118; *Його ж.* Тернистий шлях українського вченого-патріота: [М. І. Марченка] // Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. – К., 2012. – С. 144-190.

⁶⁷ *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959; *Його ж.* Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVII ст. – К., 1961.

комісія все ще бездіяльна, стан проекту жалюгідний, хоча робота у Львові тривала вже майже чотири роки⁶⁸.

Специфічне сприйняття Я. Дашкевичем міського середовища Львова зафіксоване у листуванні історика з його уманською кореспонденткою Надією Віталіївною Суворцовою в останній рік «золотого хрущовського десятиліття» – час розгортання інтенсивної роботи над обласним томом «Історії міст і сіл Української РСР». Так, у листі до Умані від 27 вересня 1963 р. львів'янин зауважує: «Львівська осінь починає надходити – дощі, сонця мало. До осіннього краєвиду приєднуються черги за булочками, маслом і т. п., що особливо відбиваються на мойому кавалерському господарстві»⁶⁹. У листі від 8 листопада 1963 р. історик з сумом фіксує занепад й провінціалізацію культурного життя галицької столиці: «Львівські новини? Хоча Львів і нібито велике місто, але я в останні роки чимраз менше відчуваю його великоміський ритм. Велике місто – це, очевидно, якийсь певний рівень специфічної культури, що живе, розвивається, пульсує – а про культурний пульс сучасного Львова якось важко говорити. Час від часу якісь закордонні гастролери (набагато рідше, як 2-3 роки тому), зрідка якась нова художня виставка – нова за назвою, а не за своїм духом. Тому й виходить, що вечорами краще сидіти дома над книжкою»⁷⁰.

Я. Дашкевич серйозно підходив до праці у сфері історичної географії та краєзнавства, тому шукав у минулих десятиліттях/століттях попередників, які вирішували подібні наукові завдання. Тому у листуванні з І. Бутичем він з'ясовує у свого київського колеги (зокрема, лист Я. Дашкевича від 29 жовтня 1962 р.), чи вдалося виявити у столичних архівах матеріали Історико-географічної комісії ВУАН, що її очолював Олександр Грушевський і яка готувала «Історико-географічний словник України». 1963 р. львівський історик опублікував у редактованому І. Бутичем «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» розвідку про історико-географічні дослідження Східної Галичини з кінця XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., орієнтуючись на практичну видавничу діяльність⁷¹.

⁶⁸ *Капраль М.* У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін // Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 18.

⁶⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 284, № 652, арк. 2 (далі – ІР НБУВ).

⁷⁰ ІР НБУВ, ф. 284, № 653, арк. 2.

⁷¹ *Дашкевич Я.* Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 2. – С. 10-24.

Одначе джерелознавча й археографічна робота над «Історією міст і сіл» у масштабах всієї УРСР пішла зовсім іншим річищем – не науковим, а науково-популярним й, до того ж, ідеологічно-пропагандистським. Зауваживши цю небажану, на його думку, зміну курсу видання, Я. Дашкевич у своїй приватній кореспонденції пише про загрозу примітивізації цього проекту, який хочуть, мовляв, завершити за один рік. В Інституті суспільних наук відбувалося залучення людей «в наказному порядку» – й робилося це зі шкодою для якості праці, «з примітивно-агітаційних позицій» – зауважував Я. Дашкевич у листі до І. Бутича від 8 січня 1964 р. Вже у наступному листі до свого київського кореспондента (8 лютого 1964 р.) львівський історик зазначає неймовірний поспіх у роботі над Словником Львівського тому «Історії міст і сіл», рукопис якого слід було здати до 1 квітня⁷². У листі Я. Дашкевича до Н. В. Суровцової в Умань від 17 червня 1964 р. такі ж самі настрої: «На роботі – невідкладна кампанійщина з такою собі «Історією міст і сіл» (мабуть, і до Умані вона дібралася), що забирає багато часу – та не дозволяє іти на відпустку»⁷³. Із звільненням Я. Дашкевича з Інституту суспільних наук у квітні 1966 р. він вимушено дистанціюється від участі у підготовці обласного тому «Історії міст і сіл Української РСР».

Втім, низький фаховий рівень колективу редакторів та упорядників львівського тому був настільки очевидний навіть для самих партійних керівників (обласну редколегію очолював одіозний В. Ю. Маланчук), що не без їхньої участі на завершальному етапі підготовки обласного тому до роботи над ним знову був залучений Я. Дашкевич, який 27 січня 1968 р. повідомляв І. Бутичу: «Поки що обком (так!) залучив мене до остаточного вичитування «Історії міст і сіл» – і я визбирую в ній анекдоти, з яких можна скласти чималий збірник»⁷⁴.

Уже після публікації обласного тому «Історії міст і сіл»⁷⁵, що його редактори у прикінцевій подяці численному колективу авторів, консультантів та упорядників (перераховувалися 282 особи)⁷⁶

⁷² Капраль М. У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. – С. 19.

⁷³ ІР НБУВ, ф. 284, № 658, арк. 1.

⁷⁴ Цит. за: Капраль М. У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. – С. 19.

⁷⁵ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1968. – Львівська область.

⁷⁶ Там само. – С. 974-976.

Від Інституту суспільних наук, тоді вилученому з АН УРСР й підпорядкованому Львівському державному університету ім. Івана Франка (1963–1969), згадувалися як активні учасники підготовки обласного тому лише історики С. Т. Білецький та В. П. Огоновський, археолог І. К. Свешніков, які, крім написання текстів, здійснювали значну рецензійну й науково-допоміжну роботу.

жодним чином не згадали багаторічної праці Я. Дашкевича над томом⁷⁷, львівський історик піддав нищівній критиці концепцію усього багатотомного видання. У листі до І. Бутича від 22 квітня 1969 р. він зауважував, що «Історія міст і сіл», на його думку, хибує на три засадничі речі: по-перше, неправильну структуру – замість наукової – науково-популярна; по-друге, неправильний підбір авторів; по-третє, неправильний підбір редакторів з видавництва «Української Радянської Енциклопедії», які не знають місцевої історії⁷⁸.

Втім, єдина авторська (у співавторстві – М. Я. Андрощуку належала частина тексту про радянський період) стаття Я. Дашкевича у львівському томі – «Одесько» написана ним на високому науковому рівні з використанням джерел латиною, німецькою, польською та французькою мовами⁷⁹. З незалежних від Ярослава Романовича причин значно вагомішим виявився вклад у це видання його колег по Інституту суспільних наук – С. Т. Білецького, Я. Д. Ісаєвича, В. П. Огоновського, Ю. Ю. Сливки та Ф. І. Стеблій, кожний з яких був ученим високої кваліфікації⁸⁰.

Юрію Юрійовичу Сливці у львівському томі «Історії міст і сіл Української РСР» належать дві статті – «Золочів» та «Нестеров»⁸¹. Особливо складно було автору з написанням останньої – новітній (з 1951 р.) радянський псевдонім «Нестеров» ніяк не ув'язувався з містом, перша писемна згадка про яке датована 1368 р. От і доводилося Юрію Юрійовичу на одній сторінці стверджувати: «Жовква була

⁷⁷ Втім, у редакційній передмові до видання наголошувалося, хоча й занадто узагальнено (занадто, оскільки навіть не згадувалося прізвище уже покійного акад. І. Крип'якевича – ледь не головного ініціатора багатотомника): «Основну роботу по написанню тому здійснив Інститут суспільних наук Львівського державного університету ім. І. Франка» (Від Редакційної колегії тому // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Львівська область. – С. 6).

⁷⁸ *Капраль М.* У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. – С. 19.

⁷⁹ *Андрощук М. Я. Одесько:* [селище міського типу Буського району] / М. Я. Андрощук, Я. Р. Дашкевич // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Львівська область. – С. 193-202.

⁸⁰ Див., напр.: *Івасюта М. К.* З досвіду написання історії міст і сіл Львівської області / М. К. Івасюта, П. І. Пастер, Ю. Ю. Сливка // Український історичний журнал. – 1973. – № 12. – С. 79-84; *Стеблій Ф.* З досвіду роботи над виданням «Історії міст і сіл України» / Ф. Стеблій, Ю. Сливка // Книга міст Галичини: Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. – Львів, 1999. – С. 16-18.

⁸¹ Див.: *Сливка Ю. Ю.* Золочів: [місто районного підпорядкування, центр Золочівського району] // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Львівська область. – С. 365-384; Його ж. Нестеров (до 1951 р. Жовква) // Там само. – С. 498-508.

значним торговим центром»⁸². А на іншій, подавши сучасну назву, доносити до читача інформацію, що з Жовквою пов'язані сторінки біографії його учителя: «Нестеров – це також місто давніх культурних традицій [...]. Протягом 1842–1845 рр. у місті проживав вірменський історик Садок Баронч, автор праці «Пам'ятки міста Жовкви». В 1929–1934 рр. тут працював відомий радянський історик академік АН УРСР І. П. Крип'якевич. В ці роки він написав кілька праць з історії Жовкви»⁸³.

Я. Дашкевич з плином часу дедалі більше бажав дистанціюватися від «Історії міст і сіл Української РСР» й власної невдалої, на його думку, участі у цьому «невдалому» проєкті. Так, наприклад, згадуючи 1990 р. світлу постать акад. І. Крип'якевича, авторитетний на той час львівський історик написав: «Він [І. Крип'якевич] знав, що і як треба було робити – і не його вина, що наукові проєкти часто перетворювали на карикатури. Так, задум «Історико-географічного словника України» реалізували у помпезно-парадній «Історії міст і сіл Української РСР»; «Історичний атлас України» – в деформованому конформізмом «Историческом атласе Украинской ССР». А історичну бібліографію України, за опрацювання якої він виступав не раз, таки й не зрушили з місця»⁸⁴ (виділення наше. – О. Ч.).

Ярослав Романович надалі прямував в історичній науці власним шляхом, переважно оминаючи проторене річище офіційної історіографії. У сфері його наукових зацікавлень були й різноманітні проблеми містознавства й історичної урбаністики⁸⁵. Так, 1987 р. він увів у науковий обіг й чітко окреслив межі поняття «соціотопографія» – як дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання⁸⁶.

⁸² Сливка Ю. Ю. Нестеров (до 1951 р. Жовква). – С. 499.

⁸³ Там само. – С. 508.

⁸⁴ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид. – Львів, 2007. – С. 481.

⁸⁵ Див., напр.: Дашкевич Я. Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – С. 386-387; Його ж. Виникнення міст в Україні: міфи та реальність // Дашкевич Я. «... Учи неложними устами сказати правду»: Історична есеїстика (1989–2008). – К., 2011. – С. 70-78 та ін.

⁸⁶ Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011. – С. 35; Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению, Полтава, октябрь 1987 г.: Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 71-72 (передруковано у виданні: Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – С. 446-447).

Постійний кореспондент Я. Дашкевича, І. Бутич не з своєї волі змушений був 1971 р. піти з архівної системи й 1971–1991 рр. працював старшим науковим редактором у редакції історії міст і сіл УРСР «Української Радянської Енциклопедії» (з 1991 р. – провідний науковий співробітник Інституту української археографії АН України /нині – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України/)⁸⁷. Відтоді Іван Лукич, один з головних ініціаторів підготовки вітчизняного «Історико-географічного словника» й багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», упродовж понад десятиліття докладав титанічних зусиль до виконання цього, за словами І. Гирича, «непідйомного, здавалося, великого проекту»: «Окремі томи від початку до кінця редагував Іван Лукич. Крім редактури, велося колосальне листування і зустрічі як з професійними істориками, так і з аматорами-краєзнавцями. В результаті, попри несхвальне ставлення влади до історії до 1917 року, було зібрано величезний матеріал до історії населених пунктів України за багато століть. Україна отримала багатотомник, аналогів якого не мала жодна республіка Радянського Союзу. Сьогодні ми можемо критикувати її за однобокість і численні лакуни, але І. Бутич зробив усе можливе, щоб такої однобокості і пропусків було якомога менше»⁸⁸. Зауважимо, що Іван Лукич також був відповідальним редактором узагальнюючої праці керівника Головної редколегії П. Т. Тронька, в якій підсумовувався досвід роботи над цим масштабним проектом⁸⁹.

Багатотомний проект «Історії міст і сіл Української РСР», попри свій «помпезно-парадний» характер (Я. Дашкевич) й виразне пропаган-

⁸⁷ *Исаевич Я. Д.* Бутич Іван Лукич // Енциклопедія історії України: В 5 т. – К., 2003. – Т. 1: А–В. – С. 416.

Утім, нове місце праці обмежувало видавничу ініціативу І. Бутича – він уже був позбавлений можливості ухвалювати важливі видавничі рішення. В одному з листів до Я. Дашкевича на початку 1980-х рр. Іван Лукич, вірогідно, скаржився на прикрі життєві обставини й зневіру. У відповідь львівський опальний історик, що втратив роботу 1980 р., висловив співчуття й поділився власними проблемами (лист від 3 липня 1981 р.): «Турбують мене Ваші настрої та стан здоров'я. Я добре розумію джерела – те, що їх, як шкода, усунути неможливо. Ми вже так довго чекаємо, а історичної науки на Україні, по суті, немає. Сумно. Я працюю на південних, східних чи північних, або й ще дальших сусідів, друкуюся всілякими мовами – лише не рідною. Боляче» (Цит. за: *Капраль М.* У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. – С. 19).

⁸⁸ *Гирич І.* Іван Бутич – патріарх архівної справи // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 278.

⁸⁹ Див.: *Тронько П. Т.* Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т. – К., 1981.

дистське замовлення влади, був вигідний не лише для радянського режиму. Він уперше в історії української науки і культури привернув увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики, залучивши до написання текстів нарисів людей різних професій, а також розкривши маловідомі сторінки історії українських населених пунктів. Енциклопедичну сутність проекту підсилював той фактор, що, окрім історії, статті подавали інформацію щодо соціально-економічного й культурно-освітнього стану населених пунктів УРСР, почасти – демографічну динаміку й навіть статистику втрат у роки Другої світової війни. У проекті загалом було опубліковано 1 341 статтю про міста, селища міського типу та села з давньою історією й значущі у господарському та культурному плані; 475 коротких характеристик районів; 8 319 довідок про центри селищних та сільських рад.

Зрозуміло, що багатотомнику не бракувало й недоліків. Йдеться насамперед про надмірну заідеологізованість матеріалу, особливо у його радянській частині. Саме ідеологічний підхід й пов'язана з ним система історіографічних заборон на висвітлення «невигідних тем», завадив розкриттю низки важливих для історії України питань, в тому числі її регіональної історії. Йдеться про добу Української революції 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., часи Великого Терору 1937–1938 рр. та ін. Суттєвим недоліком, також ідеологічно умотивованим, була непропорційність матеріалу – з виразним домінуванням висвітлення радянських часів та їхніх «досягнень». Наявні у проекті й інші хиби, зумовлені як об'єктивними чинниками – відсутністю чи закритістю історичних, передусім архівних, джерел; так і суб'єктивними, обумовленими особистими інтересами та рівнем підготовки авторів статей, насамперед з історії сіл.

У багатотомнику були до певної міри «канонізовані» дати заснування українських міст, покладені в основу затвердженого 2001 р. Кабінетом Міністрів України списку вітчизняних історичних населених місць, який склали фахівці Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури. Сьогодні, з урахуванням новітніх даних, виникають поважні сумніви щодо остаточної усталеності цих дат⁹⁰.

Попри окреслені недоліки, «Історія міст і сіл Української РСР» зберігає й до сьогодні своє енциклопедичне значення, залишаючись унікальним джерелом знань з низки тем, особливо щодо історії регіонів та їхніх населених пунктів.

Безперечно, усвідомлюючи як недоліки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», так і велетенський масив джерельної й

⁹⁰ *Верменич Я. В.* Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – С. 11.

історіографічної інформації, який був уведений до наукового обігу з кінця 1980-х років й особливо після відновлення державної незалежності України, зокрема й щодо специфічної радянської особливості міської історії 1930-х років – локалізації розташування в'язниць й місць масових страт громадян – жертв політичного терору, колишній голова Головної редколегії акад. П. Т. Тронько упродовж останніх років свого життя докладав титанічних зусиль щодо перевидання у новому форматі, з урахуванням новітньої інформації, багатотомної «Історії міст і сіл України». Очевидно, що реалізація цієї ініціативи – справа майбутнього.